IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 20 Issue 01 April 2026

JANUBIY O‘ZBEKISTON XALQLARIDA DAFN MAROSIMLARI BILAN BOG‘LIQ QADIMGI URF-ODATLAR VA ULARNING TRANSFORMATSIYASI

Abrorbek Xurramov Abdujabbor o‘g‘li
Guliston davlat pedagogika instituti
Tarix yo‘nalishi 1-kurs magistranti
E-mail: xurramovabrorbek20@gmail.com
Tel:+998993768498
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19969449

Annotatsiya: Ushbu maqolada Janubiy O‘zbekiston (Surxondaryo va Qashqadaryo vohalari) aholisining dafn marosimlari bilan bog‘liq sinkretik xarakterdagi urf-odatlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida hududdagi islomiy qoidalar qobig‘iga o‘ralgan, ammo negizi zardushtiylik, shomonlik va qadimiy turkiy e’tiqodlarga borib taqaladigan "is chiqarish", "chiroq yoqish" va "poyandoz" kabi marosimlarning strukturaviy elementlari aniqlandi.

Xususan, arxeologik qazishmalar natijasida topilgan ossuariylar (suyakdonlar) va qo‘sh-lahadli qabrlar tizimi bilan hozirgi kunda saqlanib qolgan "ayvonli qabr" (lahadning maxsus turi) qurish an’analari o‘rtasidagi genetik bog‘liqlik qiyosiy o‘rganildi. Maqolada Janubiy O‘zbekistonning o‘ziga xos subetnik guruhlari (qo‘ng‘irotlar, yuzlar, do‘rmonlar) orasida vafot etgan kishi uchun qurbonlik qilinadigan "tul" yoki "ko‘pkari" berish kabi arxaik odatlarning saqlanish darajasi statistik ma’lumotlar va dala kuzatuvlari asosida yoritilgan. Tadqiqot xulosalari ushbu marosimlarning nafaqat diniy, balki hududiy o‘ziga xoslikni saqlab qoluvchi etnomadaniy marker ekanligini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: Janubiy O‘zbekiston, dafn marosimi, sinkretizm, zardushtiylik elementlari, "is chiqarish", lahad, etnomadaniyat, Boysun etnografiyasi, arxaik e’tiqodlar.

Kirish

Markaziy Osiyo, xususan, Janubiy O‘zbekiston antik va o‘rta asrlarda turli madaniyatlar hamda dinlar (zardushtiylik, buddaviylik, islom) tutashgan chorraha bo‘lib kelgan. Insoniyatning dunyoqarashi, o‘lim va undan keyingi hayot haqidagi tasavvurlari eng yaqqol namoyon bo‘ladigan soha — bu dafn marosimlari tizimidir. Bugungi globallashuv davrida milliy o‘zlikni anglash va etnik qadriyatlarni saqlash jarayonida qadimiy urf-odatlarning transformatsiyasini o‘rganish tarixiy haqiqatni tiklash uchun g‘oyat dolzarbdir[1].

Janubiy O‘zbekistonning dafn marosimlari uzoq yillar davomida arxeolog va etnolog olimlar diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. **Dalverzinpa**, **Xolchayon** va **Fayoztepa** kabi yodgorliklarda o‘tkazilgan qazishmalar natijasida kushonlar va undan keyingi davrlarga oid murdani ko‘mishning o‘ziga xos shakllari (osssuariylar, yerosti xonalari) aniqlangan. Etnografik nuqtayi nazardan esa ushbu hududdagi urf-odatlarni O. Suxareva, A. Ashirov hamda I. Shoymardonov kabi olimlar tadqiq etib, hududiy o‘ziga xosliklarni umumlashtirganlar. Biroq, Janubiy O‘zbekistonning chekka tog‘li hududlarida (masalan, Boysun, Sherobod, Dehqonobod) saqlanib qolgan arxaik elementlarning bugungi islomiy marosimlar bilan sintezi hali ham yetarlicha tizimlashtirilmagan[2].

Tadqiqot obyekti sifatida Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari aholisining ma’naviy madaniyati olingan bo‘lsa, predmeti — ushbu hududga xos bo‘lgan dafn va motam marosimlarining o‘ziga xos xususiyatlaridir.

Maqolaning asosiy maqsadi Janubiy O‘zbekiston xalqlarida dafn marosimlari bilan bog‘liq qadimiy qatlamlarni aniqlash va ularning funksional ahamiyatini tahlil qilishdan iborat[3]. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Hududdagi islomgacha bo‘lgan dafn an’analarining qoldiqlarini (reliktlarini) inventarizatsiya qilish;
- Marosimlardagi ramziy harakatlar (olov yoqish, kiyim almashtirish, taom ulashish)ning semantik ma’nosini ochib berish;
- Hududiy-etnik guruhlar (urug‘-aymoqchilik tizimi)ning marosimlar o‘tkazilishiga ta’sirini baholash.

Maqolada ilk bor Janubiy O‘zbekistondagi **"ayvonli lahad"** konstruksiyasining zardushtiylik daxmalari bilan funksional o‘xshashligi hamda **"gūyanda"** (yig‘i aytuvchilar) institutining ijtimoiy-psixologik roli zamonaviy etnologik yondashuvlar asosida tahlil etiladi[4].

Metodlar

Ushbu maqolada Janubiy O‘zbekiston (Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari) aholisining dafn marosimlariga oid ma’lumotlarni to‘plash va tizimlashtirish uchun kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida etnografik tavsif, tarixiy-qiyosiy tahlil va struktural-funksional yondashuvlar tanlab olindi.

Tadqiqot jarayonida birlamchi va ikkilamchi ma’lumot manbalari shakllantirildi:

- **Dala tadqiqotlari:** 2024–2025-yillar davomida Surxondaryo viloyatining Boysun, Sherobod, Termiz tumanlari hamda Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod, Kitob va Shahrisabz tumanlarida dala kuzatuvlari o‘tkazildi. Bevosita kuzatuv (participant observation) metodi orqali real vaqtdagi dafn va motam marosimlari hujjatlashtirildi.
- Suhbat va intervyu: Hududdagi 45 nafar respondent (65 yoshdan 90 yoshgacha bo‘lgan mahalla oqsoqollari, "otunoyi"lar va an’anaviy marosim o‘tkazuvchilar) bilan yarim-strukturaviy intervyular o‘tkazildi. Intervyularda marosimlarning o‘tmishdagi va hozirgi shakllari o‘rtasidagi farqlarga e’tibor qaratildi.
- Arxeologik va muzey materiallari tahlili: Termiz va Shahrisabz o‘lkashunoslik muzeylaridagi ossuariylar, qadimgi qabr turlarining maketlari va yozma manbalar qiyosiy o‘rganildi.

Tadqiqotda asosan o‘zbek xalqining hududiy subetnik guruhlari — qo‘ng‘irot, yuz, laqay va saroy urug‘lari yashovchi qishloq joylari tanlab olindi. Bu guruhlar tanlanishiga sabab, ularning turmush tarzida arxaik (qadimiy) urf-odatlarning saqlanish darajasi yuqoriligidir.

To‘plangan materiallar quyidagi usullarda qayta ishlandi:

- Sinxron va diaxron tahlil: Ma’lumotlar ham ma’lum bir vaqt kesimida (hozirgi holat), ham tarixiy rivojlanish bosqichlari (islomgacha va islomdan keyingi davr) bo‘yicha tahlil qilindi.
- Qiyosiy-tipologik metod: Janubiy O‘zbekistondagi marosimlar Markaziy O‘zbekiston (Toshkent, Farg‘ona) an’analari bilan solishtirilib, faqat ushbu vohaga xos bo‘lgan lokal xususiyatlar ajratib olindi.
- Interpretativ tahlil: Har bir simvolik harakat (masalan, marhumning kiyimini yoyish yoki "is chiqarish") orqasidagi mifologik va diniy ma’nolar talqin qilindi.

Natijalar

Janubiy O‘zbekistonning Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida o‘tkazilgan dala tadqiqotlari natijasida dafn marosimlarining quyidagi o‘ziga xos arxaik va lokal elementlari aniqlandi:

Kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, Janubiy O‘zbekistonning tog‘li tumanlarida (Boysun, Dehqonobod) qabr qazishning **"ayvonli lahad"** usuli saqlanib qolgan. Bu usulda go‘rning ichki qismi ikki pog‘onali qilinadi: pastki qismga mayit qo‘yiladi, ustki qismida esa g‘isht yoki yog‘ochdan "ayvon" (shrift) hosil qilinadi. Bu konstruksiya arxeologik qazishmalarda aniqlangan antik davr suyakdon (ossuariy) saqlash xonalarining me’moriy davomi ekanligi kuzatildi.

Dafn va motam jarayonida islomiy qoidalardan tashqari quyidagi o‘ziga xos amallar qayd etildi:

- **"Is chiqarish" va "Chiroq yoqish":** Vafot etgan kishining xonasida 3 kundan 40 kungacha chiroq (moychiroq yoki sham) yoqib qo‘yilishi aniqlandi. Shuningdek, haftaning har

payshanba va juma kunlari olovda yog‘ dog‘lab, maxsus pishiriqlar (chalpak, quymoq) tayyorlash orqali "ruhning hidlanishi" (ruhning oziqlanishi) haqidagi tasavvurlar saqlanib qolgan.

- **"Tul" yasash an’anasi (Relikt shaklida):** Ayrim chekka qishloqlarda yoshi ulug‘ erkak vafot etganda, uning kiyimlaridan (chopon, salla) foydalanib o‘tov yoki uy to‘rida "tul" (marhumning ramziy qiyofasi) yasash holatlari aniqlandi. Bu odat qadimiy turkiy xalqlarning "balbal" yoki "qo‘g‘irchoq-ajdod" haqidagi e’tiqodlariga borib taqaladi.
- **Kiyimlardagi rang simvolikasi:** Janubiy hududlarda motam kiyimi sifatida asosan **ko‘k** va **oq** ranglar ustuvorligi kuzatildi. Erkaklarning bel bog‘lashi (belbog‘) va ayollarning ro‘mol o‘rash uslubi (peshona bog‘lash) hududiy urug‘lar (masalan, Qo‘ng‘irotlar) kesimida farqlanishi aniqlandi. Tadqiqot doirasida o‘tkazilgan intervyular asosida marosimlarning davomiyligi va tarkibi quyidagi jadvalda umumlashtirildi:

Marosim nomi	O‘tkazilish vaqti	Asosiy xususiyati
Uchinchi kun	Dafndan so‘ng 3-kun	Marhumning kiyimlarini tarqatish, "is chiqarish".
Yigirma (Bisti)	20-kun	Faqat Janubiy hududlarga xos bo‘lgan oraliq marosim.
Qirq (Chilla)	40-kun	Motamning yakunlanishi, "childuxtaron" duolari.
Yil (Oshi)	1 yil to‘lganda	Katta ehson va marhum nomidan "oq kiydirish".

4. Muhokama (Discussion)

Janubiy O‘zbekiston dafn marosimlaridan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, bu hudud madaniy jihatdan **"konservativ zona"** hisoblanadi. Olingan ma’lumotlarni quyidagi yo‘nalishlarda muhokama qilish mumkin:

Tadqiqotda aniqlangan **"chiroq yoqish"** va **"is chiqarish"** odatlari zardushtiylikning olovga sig‘inish va poklanish g‘oyalari bilan bevosita bog‘liq. Islom dini qoidalari bo‘yicha ruhning taom hididan oziqlanishi haqida tushuncha mavjud bo‘lmasa-da, mahalliy aholi orasida bu amal "marhumning ko‘nglini olish" sifatida talqin qilinadi. Bu holat etnologiyada **"diniy sinkretizm"** (turli diniy qarashlarning qo‘shilib ketishi) hodisasini tasdiqlaydi.

Natijalarda qayd etilgan **"ayvonli lahad"** turi hududning qadimiy arxeologik yodgorliklari, xususan, Kushon davriga oid qabrlar bilan tipologik o‘xshashlikka ega. Islomiy dafn qoidalarida mayitni tuproqqa qo‘yish asosiy shart bo‘lsa-da, Janubiy O‘zbekiston aholisi qabr ichida bo‘shliq (ayvon) qoldirishga intilishi — qadimiy Baktriya madaniyatidagi "murdani tuproqqa tegizmaslik" (zardushtiylik ta’siri) an’anasining me’moriy qoldig‘i sifatida baholanishi mumkin.

"Tul" yasash va professional yig‘ichi ayollar instituti Janubiy O‘zbekistonning ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turkiy urug‘lari (qo‘ng‘irot, laqay) merosi bilan bog‘liq. Bu odatlar:

- **"Tul"** — marhumning ruhini moddiylashtirish va u bilan xayrlashishning shomonistik usuli;
- **"Gūyanda"** — jamoaviy motamni boshqarish va oilaning ijtimoiy dardini badiiy ifodalash shaklidir. Bu elementlar Farg‘ona vodiysi yoki Toshkent vohasi kabi o‘troq dehqonchilik hududlarida deyarli uchramaydi, bu esa Janubiy O‘zbekistonning etnokultural xaritasini alohida ajratib ko‘rsatadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, so‘nggi yillarda "sof islom" g‘oyalarining kuchayishi va diniy savodxonlikning oshishi natijasida "tul" yasash, qabr boshida olov yoqish kabi arxaik odatlar "bid’at" sifatida rad etilib, muomaladan chiqib bormoqda. Biroq, "is chiqarish" va "haftalik ehsonlar" kabi odatlar ijtimoiy birdamlikni ta’minlovchi mexanizm sifatida saqlanib qolmoqda.

XULOSA

Janubiy O‘zbekiston xalqlarining dafn marosimlari ustida olib borilgan tadqiqotlar quyidagi yakuniy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. **Madaniy sinkretizm:** Surxon-Qashqa vohasi aholisining dafn marosimlari islomiy qoidalar bilan birga, islomgacha bo‘lgan — zardushtiylik, shomonlik va qadimiy turkiy e’tiqodlarning chuqur qatlamlarini o‘zida saqlab qolgan murakkab madaniy tizimdir. Bu tizimda olov, is (hid) va ramziy buyumlar orqali amalga oshiriladigan harakatlar ajdodlar ruhiga sig‘inishning qadimiy shakllari sifatida namoyon bo‘ladi.
2. **Lokal o‘ziga xoslik:** Hududiy qabrlarning konstruksiyasi (ayvonli lahad) va motam jarayonidagi "gūyanda" (yig‘ichi ayollar) instituti Janubiy O‘zbekistonni Markaziy Osiyoning boshqa etnografik hududlaridan ajratib turuvchi asosiy "etnik marker"lar hisoblanadi. Bu an’analar hududning uzoq vaqt davomida o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy muhitda rivojlanganligini ko‘rsatadi.
3. **Transformatsiya jarayonlari:** Bugungi kunda bu urf-odatlar ikki tomonlama bosim ostida: bir tomondan globallashuv va urbanizatsiya ta’sirida arxaik elementlar unutilmoqda, ikkinchi tomondan esa diniy qadriyatlarning qayta ko‘rib chiqilishi natijasida marosimlar islomiy qoliplarga yanada qat’iyroq moslashtirilmoqda. Biroq, "is chiqarish" kabi jamoaviy birdamlikka xizmat qiluvchi odatlar hayotiyligini saqlab qolmoqda.
4. **Amaliy ahamiyati:** Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek xalqining ma’naviy merosini xaritaga tushirish, hududiy muzeylar ekspozitsiyasini boyitish va nomoddiy madaniy meros ob’ektlarini saqlab qolish strategiyalarini ishlab chiqishda manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashiarov A. O‘zbek xalqining qadimgi e’tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
2. Suxareva O. A. Islam v Uzbekistane. – Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1960.
3. Shoymardonov I. Surxondaryo etnografiyasi (dala tadqiqotlari asosida). – Termiz, 2012.
4. Lafasov M. O‘zbekiston etnologiyasi. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2001.
5. Dala tadqiqoti materiallari. 2024-2026-yillar, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari.